

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ● ΣΠΗΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ● ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ● ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων ● ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ● ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπυρίδη Αρχιγένους ● ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 ● ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΛΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ● ANNA MARIA ΣΙΧΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφυλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδόκιμη απόπτωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπύρη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γιάτση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Τβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσσύλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

Ελένη Μπενέκη (επιμ.), Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. 200 χρόνια Ιστορίας. Προκλήσεις και προοπτικές, Τράπεζα Πειραιώς, Αθήνα 2021

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ-ΔΗΜΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.38261](https://doi.org/10.12681/mnimon.38261)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΓΓΕΛΗΣ-ΔΗΜΑΚΗΣ Δ. (2024). Ελένη Μπενέκη (επιμ.), Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. 200 χρόνια Ιστορίας. Προκλήσεις και προοπτικές, Τράπεζα Πειραιώς, Αθήνα 2021. *Μνήμων*, 38(38), 292-300. <https://doi.org/10.12681/mnimon.38261>

μετατρέπεται σε ένα σημάδι της «βίαιης πάλης που γεννά την ελευθερία» (σ. 54), όπως εύστοχα επισημαίνει η Γκότση· ενώ, τέλος, όπως κάθε εύχρηστο σημάδι, αποχωρίζεται από τα συγκείμενά του, ετίθετο εκτός ιστορικού χωροχρόνου, προκειμένου να γίνει η ίδια η μετωνυμία της ελευθεροφροσύνης κατά της δεσποτικής πολιτικής.

Μέσω αυτής της χειρονομίας η Edmonds παρενέβη στη δημόσια βρετανική σφαίρα της εποχής της και υπενθύμιζε στο βικτωριανό ακροατήριό της ότι τότε ήταν η εποχή για νέους αγώνες, ότι ο «εχθρός των καταπιεστών και κήρυκας της ισότητας Ρήγγας μπορούσε να αποτελέσει ηθικό πρότυπο για κάθε φιλελεύθερο Βρετανό και να γίνει σηματοδότης δικών του αιτημάτων» (σ. 56).

Η εναλλακτική ιστοριογράφηση που πρότεινε η Edmonds, διηθημένη μέσω της πολιτισμικής αφομοίωσης, έρχεται να υπενθυμίσει τον καθοριστικό ρόλο πολλών (αφανών εν μέρει ακόμη) γυναικών τόσο στην πολιτισμική διαμεσολάβηση όσο και στο φιλελληνικό φαινόμενο. Από τους φιλελληνικούς ευρωπαϊκούς συλλόγους κυριών της επαναστατικής περιόδου μέχρι τις μεμονωμένες και εξέχουσες περιπτώσεις φιλελληνίδων του ύστερου 19ου αιώνα, η γυναικεία δραστηριότητα αναδεικνύεται ως καθοριστικής σημασίας στη δημιουργία ενός εναλλακτικού αφηγήματος, το οποίο σε καιρό και σε τόπο μεταβάλλεται, προκειμένου να εξυπηρετήσει διαφορετικές στοχεύσεις. Ακολουθώντας την επιδραστική μελέτη της Semele Assinder,⁵ η Γκότση με οξυδέρκεια και ζήλο διανοίγει σε στέρεη επιστημονικά βάση μια οδό ευκρινέστερη και σύγχρονη για τη μελέτη ενός ιδιάζοντος και άξιου προσοχής φαινομένου –του φεμινιστικού φιλελληνισμού. Η Edmonds, μέσω του λόγου της και της δημόσιας παρουσίας της σε φεμινιστικούς κύκλους και έντυπα επιζητεί την ορατή συμπερίληψή της στη δημόσια σφαίρα, εκπροσωπώντας το φύλο (όσο και την τάξη, βεβαίως), στο οποίο ανήκει. Προωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο τα φεμινιστικά αιτήματα της εποχής της μέσα από ποικίλα πρίσματα και πολλαπλές διαδικασίες με στόχο την αναδιαπραγμάτευση και περαιτέρω κατοχύρωση των γυναικείων δικαιωμάτων. Στη διασταύρωση της ιστοριογράφησης, της πολιτισμικής διαμεσολάβησης και του φιλελληνισμού αναστοχάζεται γύρω από το φύλο της –μόνο έτσι εξ' άλλου ο Ρήγγας θα μπορούσε να είναι για εκείνη ένας φιλελεύθερος αδελφός, εραστής και φίλος.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ

Ελένη Μπενέκη (επιμ.), *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. 200 χρόνια Ιστορίας. Προκλήσεις και προοπτικές*, Τράπεζα Πειραιώς, Αθήνα 2021, 361 σ.

Ο συλλογικός τόμος *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα. 200 χρόνια Ιστορίας. Προκλήσεις και προοπτικές*, ο οποίος εκδόθηκε από την Τράπεζα Πειραιώς και τον επιμελήθηκε επιστημονικά η Ελένη Μπενέκη, αποτελεί το αντικείμενο αυτής της βιβλιοκρισίας. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η γεωργία αποτέλεσε τον κλάδο, γύρω από τον οποίο οργανώθηκαν σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική και οικονομική

5. Semele Assinder, *Greece in British Women's Writing (1866-1915)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, University of Cambridge, Καίμπριτζ 2012.

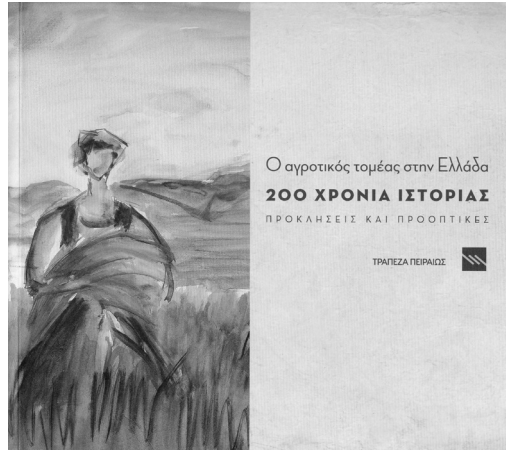
ζωή της χώρας. Παρότι η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στη δημιουργία πλούτου άρχισε να φθίνει κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η σπουδαιότητά του παραμένει μέχρι και τις μέρες μας μεγάλη. Όπως εύστοχα σημειώνει ο διευθύνων σύμβουλος της Τράπεζας Πειραιώς Χρήστος Μεγάλος στον πρόλογο του έργου, αυτό «γίνεται εμφανέστερο μετά από κάθε μεγάλη κρίση», οπότε και οι συζητήσεις για την παραγωγική ανασυγκρότηση της υπαίθρου επανέρχονται στον δημόσιο διάλογο της χώρας. Ο παρουσιαζόμενος εδώ συλλογικός τόμος αποκαλύπτει τον «διαχρονικό ρόλο της γεωργίας στο γίνεσθαι του Ελληνικού κράτους». Από τη μια πλευρά υπογραμμίζεται η παρουσία του πρωτογενούς τομέα ως κινητήριου μοχλού της οικονομίας, από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, και από την άλλη φωτίζονται επίσης οι δυνατότητες του πρωτογενούς τομέα για την επίτευξη μιας «βιώσιμης και ανθεκτικής στο χρόνο ανάπτυξης», καθώς επίσης και ο κομβικός ρόλος που θα μπορούσε να διαδραματίσει στην ευρύτερη προσπάθεια της οικονομίας («να ανταποκριθεί στην τεχνολογική επανάσταση και να εισέλθει στην ψηφιακή εποχή»).

Ο τόμος περιλαμβάνει τρεις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μελέτες. Στην πρώτη, η οποία φέρει τον τίτλο «Ο κόσμος του μύχθου και της σιωπής», ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος υπογραμμίζει τον ρόλο που διαδραμάτισε ιστορικά ο πρωτογενής τομέας στην κοινωνικο-οικονομική διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας. Εκκινώντας την αφήγησή του από τα προεπαναστατικά χρόνια, ο Παναγιωτόπουλος αποκαλύπτει τη θέση του κόσμου της υπαίθρου και τις τομές που σημειώθηκαν στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας μέχρι και την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Ο Κωνσταντίνος Τσιμπούκας και ο Ελευθέριος Νέλλας στη μελέτη τους «Κλάδοι και προϊόντα του σύγχρονου γεωργικού τομέα της Ελλάδας» παρουσιάζουν αναλυτικά τα αγροτικά προϊόντα και τους κλάδους που είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας. Οι συγγραφείς, βασιζόμενοι σε μετρήσεις εθνικών και διεθνών οργανισμών και εστιάζοντας στην τελευταία δεκαετία, παραθέτουν μια σειρά από ποσοτικά στοιχεία (εξέλιξη καλλιεργούμενης έκτασης και ακαθάριστης αξίας παραγωγής, απογραφή μηχανημάτων και εργαλείων, κατανομή ανθρώπινης εργασίας και παραγωγικών δαπανών κ.ο.κ.) για τα βασικά αγροτικά προϊόντα. Η τρίτη μελέτη, του Σέρκου Χαρουτουγιάν, «Με το βλέμμα στο μέλλον», έχει ως θεματικό άξονα, όπως υποδηλώνει ο τίτλος της, την επόμενη μέρα της ελληνικής γεωργίας μέσα από τη σκιαγράφηση των προκλήσεων που καλείται να αντιμετωπίσει, καθώς και των προοπτικών ανάπτυξης που διαθέτει στο πλαίσιο των τεχνολογικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, το μέλλον του πρωτογενούς τομέα θα πρέπει να εξετάζεται σε πλήρη συνάρτηση με τις προδιαγραφές που θέτουν οι κανονισμοί της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ).

Στην πρώτη μελέτη ο Παναγιωτόπουλος επιχειρεί το φιλόδοξο έργο της αποτύπωσης του ρόλου του αγροτικού τομέα μέσα στους αιώνες. Ξεκινά την ιστορική του ανάλυση από τα προεπαναστατικά χρόνια και η αφήγησή του εκτείνεται χρονικά μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η ταχύτατη εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας θα δημιουργήσει μια νέα πραγματικότητα, καθώς ο γεωργικός τομέας αρχίζει πλέον να διαδραματίζει ένα «ρόλο συμπληρωματικό

ή υποστηρικτικό σε σχέση με τον αστικό τομέα και τη βιομηχανική ανάπτυξη». Παρά το μεγάλο χρονικά εύρος της έρευνάς του, ο συγγραφέας κατορθώνει να εντοπίσει και να παρουσιάσει, με ανάγλυφο τρόπο, τις συνέχειες και τις τομές ως προς την παρουσία της γεωργίας μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας.

Η διερεύνηση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της υπαίθρου κατά τα προεπαναστατικά χρόνια συνθέτει τον πρώτο άξονα της ανάλυσης του συγγραφέα. Υπογραμμί-

ζει τον κομβικό ρόλο της γεωργικής παραγωγής, πάνω στην οποία στηριζόταν «ολόκληρο το οικονομικό οικοδόμημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας». Βασίζομενος σε νέες μονογραφίες που έχουν προκύψει μέσα από τη μελέτη των οθωμανικών αρχείων, θέτει υπό αίρεση το παραδοσιακό μοτίβο της «οικονομικά μέτριας και πολιτικά παθητικής αγροτιάς» προτάσσοντας το μοντέλο ενός αγροτικού πληθυσμού με πλήρη επίγνωση της οικονομικής του κατάστασης και με συγκεκριμένα αιτήματα. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην επικράτηση μιας διαφοροποιημένης καλλιεργητικής στρατηγικής, η οποία θεωρείται συνέπεια «της οικονομικής και δημογραφικής δυναμικής των κοινοτήτων» σε συνάρτηση με τα επιμέρους οικολογικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής. Παράλληλα με τα δημητριακά, η παραγωγή των οποίων καταλάμβανε μεγάλο μέρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων σε όλα τα μεσογειακά οικοσυστήματα, υπήρχαν και προϊόντα (λάδι, ελιές, σύκα Μεσσηνίας, κρασί Σαντορίνης, σταφίδα Επτανήσων και Αιγίου, κρόκος Κοζάνης) που υπηρετούσαν το μοντέλο ενός εμπορευματικού πρωτογενούς τομέα. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, παρά την ανάπτυξη μιας εκχρηματισμένης οικονομίας, δεν διαμορφώθηκε κάποιο ιδιαίτερο πλαίσιο επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, καθώς οι οικονομικές δραστηριότητες πραγματοποιούνταν σε «μια βαθιά αυτοκαταναλωτική κοινωνία», όπου το περίσσειμα διοχετευόταν στην τοπική κατανάλωση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης του ο Παναγιωτόπουλος παρουσιάζει εν συντομία τη μετάβαση από τον «υπόδουλο ραγιά» στον «απελεύθερο χωρικό» αποτυπώνοντας τη συμβολή των συγκεκριμένων συλλογικών υποκειμένων στην Ελληνική Επανάσταση. Στηριζόμενος σε πρωτογενείς πηγές της περιόδου, παραθέτει τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αγροτικοί πληθυσμοί εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι υπέρογκοι φόροι, η εκμετάλλευση από τους προεστούς και τους επόπτες της είσπραξης των φόρων, η μηδαμινή προστασία από ληστρικές επιδρομές, η έλλειψη δικαιοσύνης και η απουσία χρηματοδοτικών πόρων ήταν, μεταξύ άλλων, ορισμένες από τις σημαντικότερες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι παραγωγοί. Όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, η εδραίωση της Επανάστασης και η ορατή προοπτική συγκρότησης κράτους αναπτέρωναν τις

ελπίδες των χωρικών για βελτίωση της οικονομικής τους θέσης, μέσω μείωσης της φορολογίας και απόκτησης ιδιόκτητης γης και περιουσίας. Στο τέλος του κεφαλαίου ο Παναγιωτόπουλος κάνει μια σύντομη αναφορά στις αποφάσεις των εθνικών συνελεύσεων για το ζήτημα της κατοχής της γης. Από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης είχαν τεθεί οι βάσεις για τη «δημιουργία μιας μεγάλης μάζας μικροϊδιοκτητών που είχε ως στόχο την αυτάρκεια». Επιπλέον, το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών αποτέλεσε, ήδη από τα επαναστατικά χρόνια, πεδίο διαφορετικών προσεγγίσεων, ενώ η κατάσταση δεν τροποποιήθηκε σημαντικά κατά τις επόμενες δεκαετίες.

Οι «κυριότεροι σταθμοί στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα κατά τον μακρύ 19ο αιώνα» συνθέτουν τον βασικό άξονα της μελέτης του συγγραφέα στο τρίτο κεφάλαιο. Αρχικά διερευνά την πορεία του γαιοκτητικού καθεστώτος, από τα χρόνια της διακυβέρνησης του Καποδίστρια μέχρι και την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Ο νόμος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου σήμανε ένα ακόμη σημαντικό βήμα για την εδραίωση του μικρού οικογενειακού κλήρου στην Παλαιά Ελλάδα. Επιπλέον, ο Παναγιωτόπουλος καταδεικνύει το πώς η ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών, και πιο συγκεκριμένα η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας, το 1881, έθεσαν σε μια τελείως άλλη βάση το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Οι ελληνικές κυβερνήσεις αντικατέστησαν το εθιμικό οθωμανικό δίκαιο, το οποίο αναγνώριζε δικαιώματα στους ακτήμονες καλλιεργητές, με το ρωμαϊκό, που προέβλεπε την απόλυτη κυριότητα των ιδιοκτητών επί της γης και των εργαζομένων σε αυτή. Το αίτημα της διανομής της γης στους καλλιεργητές της θα διατυπωθεί ήδη από τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα και οι κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα κατά τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, θα αποτελέσουν την κορύφωση του αγώνα για την επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος. Αναφορικά με το ζήτημα της γαιοκτησίας, η ήδη πολύ αναλυτική περιγραφή του συγγραφέα θα μπορούσε να εμπλουτιστεί συνδυάζομενη με τα στοιχεία της διδακτορικής διατριβής του Σάκη Δημητριάδη για τους μεγαλοκτηματίες της Εύβοιας, η οποία προσφέρει μια νέα ματιά για τη μορφή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος σε μια περιοχή της Παλαιάς Ελλάδας επαναξιολογώντας κάποιες από τις έως τώρα κυρίαρχες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.¹

Παράλληλα με τη μελέτη της διαμόρφωσης των έργειων σχέσεων στον αγροτικό χώρο, ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στη λειτουργία της γεωργικής εκμετάλλευσης και την εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής κατά τον 19ο αιώνα. Ο Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει πως το βασικό πρόβλημα της ελληνικής γεωργίας δεν συνδεόταν τόσο με την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας αλλά πολύ περισσότερο με την αδυναμία υλοποίησης καινοτόμων μεθόδων και εφαρμογών των τεχνολογικών κατακτήσεων, όπως είχε παρατηρηθεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η αδυναμία προσέλκυσης επενδυτικών κεφαλαίων, η ιδιαίτερα περιορισμένη χορήγηση πιστώσεων στον αγροτικό χώρο, η χρησιμοποίηση απαρχαιωμένων μεθόδων καλλιέργειας, το άσχημο οδικό δίκτυο που δυσχέραινε τις μεταφορές των προϊόντων, και η κυριαρχία της ληστείας αντιπροσώπευαν ορισμένες από τις σημαντικότερες όψεις

1. Σάκης Δημητριάδης, *Οι μεγαλοκτηματίες της Εύβοιας του 19ου αιώνα*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2018.

της καθυστερημένης ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα η επιτάχυνση της τεχνικής προόδου, η τόνωση της αγροτικής πίστης, η εμπέδωση της αγροτικής ασφάλειας καθώς επίσης και η διάδοση της συνεταιριστικής ιδέας εγγράφονταν στις μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες που, σύμφωνα με κρατικούς αξιωματούχους και γεωπόνους, θα έπρεπε να ληφθούν άμεσα. Ο Παναγιωτόπουλος αναλύει επίσης τον πρωταγωνιστικό ρόλο των δημητριακών στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής. Η περιορισμένη, ωστόσο, αποδοτικότητα αυτής της καλλιέργειας λόγω της αγρανάπαυσης οδήγησε τους καλλιεργητές στην αναζήτηση συμπληρωματικών πηγών εισοδήματος ή, σε άλλες περιπτώσεις, στη μετανάστευση στα αστικά κέντρα και στο εξωτερικό. Η πολυδραστηριότητα και η μετανάστευση αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής υπαίθρου, τα οποία ήταν ασφαλώς πιο έντονα σε περιόδους κρίσης. Ο συγγραφέας κάνει, τέλος, ιδιαίτερη αναφορά στις καλλιέργειες της σταφίδας και του καπνού, δυο προϊόντων απόλυτα προσαρμοσμένων στο σύστημα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης. Κατά τον 19ο αιώνα η σταφίδα αντιπροσώπευε το κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας, ενώ από τις αρχές του 20ού και πολύ περισσότερο μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών με τους Βαλκανικούς Πολέμους και την ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών ο καπνός είχε κυρίαρχη –και διαρκώς ενισχυόμενη– θέση στην ελληνική οικονομία. Αποτελώντας μέρος ενός διεθνούς εμπορικού δικτύου, τα προϊόντα αυτά επηρεάζονταν από κρίσιμα γεγονότα, όπως για παράδειγμα η μεγάλη αγροτική κρίση του τέλους του 19ου αιώνα, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929. Τα μέτρα που έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση των πολλαπλών κρίσεων, εγγράφονται ασφαλώς σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Οι πολιτικές για την προστασία της σταφίδας κατά την περίοδο της σταφιδικής κρίσης, οι μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες της δεκαετίας του 1910, τα προστατευτικά μέτρα ρύθμισης της αγοράς των αγροτικών προϊόντων αποτυπώνουν τη διαπλοκή μεταξύ διεθνούς περιβάλλοντος και εθνικών πολιτικών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης του ο Παναγιωτόπουλος επικεντρώνεται στην εξέταση των επιτυχιών και των δυσχερειών ως προς την επίτευξη του κομβικού στόχου της αυτάρκειας. Αρχικά παρουσιάζει ακροθιγώς την εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας «στη δίνη της ύφεσης και των πολέμων». Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να υπάρξει μια σύντομη περιγραφή των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι ευρωπαϊκές αγροτικές οικονομίες από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και μετά καθώς και των πολιτικών που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπισή τους. Όπως ήδη έχουμε σημειώσει, η συστηματική εγγραφή της ελληνικής περίπτωσης στο διεθνές παράδειγμα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Ο συγγραφέας επιχειρεί κάτι τέτοιο στην αρχή του πέμπτου κεφαλαίου, όπου αναφέρεται στις «αλληπαλλήλες μεταρρυθμίσεις» που πραγματοποιήθηκαν στις χώρες του αναπτυσσόμενου και ανεπτυγμένου κόσμου, οι οποίες «απέβλεπαν στην ανακούφιση των φτωχών γεωργών και την καλύτερευση των όρων ζωής στην ύπαιθρο». Η αναφορά αυτή θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να βρίσκεται στην αρχή του τέταρτου κεφαλαίου. Στη συνέχεια της ανάλυσής του ο Παναγιωτόπουλος αναδεικνύει το ευρύ φάσμα των μεταρρυθμίσεων που είχαν πραγματοποιηθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Η ψήφιση του νόμου

περί συνεταιρισμών, η σύσταση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917, η δημιουργία της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών το 1920 και της Θεσσαλονίκης το 1927, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας το 1929 αποτελούσαν ορισμένες από τις πιο εμβληματικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου. Παρ' ότι ο συγγραφέας κατορθώνει με έναν εξαιρετικό τρόπο να συνθέσει τις διαφορετικές θεσμικές πρωτοβουλίες, η ανάλυση των τροποποιήσεων της συνεταιριστικής νομοθεσίας θα μπορούσε να είναι πιο λεπτομερής. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι πολλές από τις διατάξεις των νόμων του 1930 και του 1931 προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις συνεταιριστικών παραγόντων και αγροτιστών ακυρώνοντας, σύμφωνα με την οπτική τους, τον χαρακτήρα της συνεταιριστικής νομοθεσίας του 1914.

Η εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης από την εποχή της ανόδου του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία μέχρι την ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών διαμορφώνει έναν δεύτερο άξονα της μελέτης του συγγραφέα σε αυτό το κεφάλαιο. Ο Παναγιωτόπουλος φωτίζει τις διάφορες πτυχές της εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η συμβολή της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η συμμετοχή φορέων από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους (γεωπόνοι, μηχανικοί, τοπογράφοι) στον σχεδιασμό και την υλοποίηση της μεταρρύθμισης αλλά και τα εγχειροβελτιωτικά έργα που ήταν απαραίτητα για την επιτυχία του εγχειρήματος, συνιστούν βασικούς πυλώνες της έρευνάς του. Το μέρος αναφορικά με τα εγχειροβελτιωτικά έργα θα μπορούσε να διανθιστεί και με στοιχεία από την πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Γιώργου Βλάχου, η οποία προσφέρει μια νέα ματιά γύρω από την προετοιμασία, στόχευση και εφαρμογή των συγκεκριμένων παρεμβάσεων.² Στη συνέχεια του κεφαλαίου του ο Παναγιωτόπουλος σχολιάζει την αποτελεσματικότητα της αγροτικής μεταρρύθμισης κρίνοντας παράλληλα τις επιτυχίες και τα προβλήματά της. Αναγνωρίζει ότι μέσω της διανομής της γης διευθετήθηκαν σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική, οικονομική και προσφυγική κρίση, δίχως ωστόσο να παραγνωρίζει ορισμένες αρνητικές επιπτώσεις, όπως για παράδειγμα τη διάλυση της νομαδικής κτηνοτροφίας. Εξετάζοντας τις αντιδράσεις που προέκυψαν από την αγροτική μεταρρύθμιση, ο συγγραφέας θα μπορούσε επίσης να αναφερθεί στις αγροτικές κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η περαιτέρω μείωση των γραφειοκρατικών διαδικασιών, η ενίσχυση του διοικητικού προσωπικού που επιφορτιζόταν με τη διανομή της γης, και η επίστευση της απαλλοτριωτικής διαδικασίας αποτελούσαν κάποια από τα αιτήματα των παραγωγών. Επιπλέον, ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα είχε να κάνει με το ότι οι νέοι ιδιοκτήτες εξαιρετικά μικρών εκτάσεων γης στερούνταν των απαραίτητων εργαλείων και μέσων για την καλλιέργεια των εδαφών τους. Τα αγροτικά χρέη με τα οποία επιβαρυνόταν ένας μεγάλος αριθμός παραγωγών, σε συνδυασμό με την υψηλή φορολογία και τις άσχημες σοδειές, και ασφαλώς τη δύσκολη οικονομική συγκυρία των αρχών της δεκαετίας του 1930, αποτελούσαν επίσης αιτίες των διαμαρτυριών αυτής της περιόδου.

2. Georgios Vlachos, *Where the Nation would dwell. The Hellenization of Southern Macedonia, 1913-1940*, αδημ. διδακτορική διατριβή, European University Institute, Department of History and Civilization, Φλωρεντία 2019.

Τα μέτρα που έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για τη ρύθμιση της αγοράς και την προστασία της παραγωγής, παράλληλα με την επιδίωξη του κομβικού στόχου της αυτάρκειας, συνιστούν επιπρόσθετα πεδία της έρευνας του τέταρτου κεφαλαίου. Ο Παναγιωτόπουλος αναφέρεται στους διάφορους οργανισμούς και τα ινστιτούτα που συγκροτήθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 έχοντας ως βασική αποστολή την προστασία των αγροτικών προϊόντων. Επιπλέον, υπογραμμίζει τη σημαντική αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων που σημειώθηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930 και συνδεόταν με τις προσπάθειες για την επίτευξη της σιτάρκειας. Και σε αυτήν την περίπτωση θα είχε ενδιαφέρον η εγγραφή της ελληνικής περίπτωσης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1920 και ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 παρατηρείται μια στροφή των χωρών σε πολιτικές για την προστασία της εγχώριας παραγωγής και της δημιουργίας αυτάρκους εθνικής οικονομίας.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης του ο συγγραφέας σκιαγραφεί την εξέλιξη του αγροτικού τομέα κατά τα μεταπολεμικά χρόνια διερευνώντας τις συνέχειες και τις ασυνέχειες στο πεδίο της αγροτικής πολιτικής. Περιγράφει αρχικά τη μετάβαση από τα προστατευτικά μέτρα και την πολιτική της αυτάρκειας στην εκβιομηχάνιση της χώρας, η οποία συνεπαγόταν πρακτικά «τη συρρίκνωση ή/και υποβάθμιση του αγροτικού τομέα». Αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε μεταπολεμικά η αμερικανική αποστολή, οι επιτελείς της οποίας υπογράμμιζαν την αναγκαιότητα της εκμηχάνισης και εντατικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας. Τα δυο αυτά στοιχεία θεωρούνταν οχήματα για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και την αντιμετώπιση των δομικών της ανεπαρκειών. Στο κεφάλαιο αυτό τονίζεται επίσης η σπουδαιότητα της οικονομικής βοήθειας που παρείχε το Σχέδιο Μάρσαλ συμβάλλοντας στην εισαγωγή νέων εργαλείων και την εν γένει τεχνική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο, η πορεία του αγροτικού εκσυγχρονισμού καθοδηγήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας και υποβοηθήθηκε οικονομικά από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να υπάρχει μια σύντομη ανάλυση της δράσης των αγροτικών συνεταιρισμών ως υποστηρικτικών μηχανισμών στην άσκηση της αγροτικής πολιτικής. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου ο Παναγιωτόπουλος αποτυπώνει τον ρόλο του πρωτογενούς τομέα κατά την περίοδο του «ελληνικού οικονομικού θαύματος της εικοσαετίας 1953-1973». Ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μετακινήθηκε προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό, ενώ η αγροτική οικονομία αναπτύχθηκε χάρη στις επενδύσεις και την εισαγωγή νέων εργαλείων και τεχνικών καινοτομιών. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα ήταν ταχύτερη και, όπως συμπεραίνει ο Παναγιωτόπουλος, η γεωργία έπαιξε «ρόλο συμπληρωματικό ή υποστηρικτικό, σε σχέση με τον αστικό τομέα και τη βιομηχανική ανάπτυξη». Κατά τη γνώμη μου, στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο η ήδη ενδελεχής ανάλυση της μεταπολεμικής εξέλιξης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με μια πιο συστηματική παρουσίαση του αντίκτυπου της εφαρμογής της ΚΑΠ στην εθνική αγροτική παραγωγή.

Στη δεύτερη μελέτη του τόμου, ο Κωνσταντίνος Τσιμπούκας και ο Ελευθέριος Νέλλας παρουσιάζουν την εξέλιξη των βασικών προϊόντων και κλάδων του γεωργι-

κού τομέα της χώρας κατά την τελευταία δεκαετία. Στην αρχή της ανάλυσής τους κάνουν αναφορά στις αλλαγές που σημειώθηκαν στη φυσιολογία της ελληνικής γεωργίας και επηρέασαν τον αντίκτυπό της στην εθνική οικονομία. Η συρρίκνωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στον σχηματισμό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, η μείωση του ποσοστού απασχολούμενων στη γεωργία, δασοκομία και αλιεία, και ο περιορισμός του αριθμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων αποτελούσαν ορισμένες από τις σημαντικότερες μεταβολές των τελευταίων δεκαετιών. Η εφαρμογή της ΚΑΠ και η αντικατάσταση των εθνικών μέτρων στήριξης από το κοινοτικό σύστημα εγγράφονται επίσης στο ευρύ πλαίσιο των μετασχηματισμών που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα αυτό. Στη συνέχεια της έρευνάς τους οι συγγραφείς επισημαίνουν ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης του γεωργικού τομέα της Ελλάδας. Αναφέρονται στην κατανομή της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Εργασίας, το υψηλό ποσοστό μόνιμης εργασίας, σε σχέση με την εποχιακή, και την πολύ μεγάλη αξιοποίηση της οικογενειακής εργασίας, ένα βασικό και αμετάβλητο συστατικό στοιχείο της ελληνικής γεωργίας. Εξετάζοντας τη διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, υπογραμμίζουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο των μικρών ιδιοκτησιών, ενώ παράλληλα τονίζουν τον κομβικό ρόλο της φυτικής παραγωγής που, βάσει στατιστικών στοιχείων του 2019, αντιπροσώπευε τα $\frac{3}{4}$ της Ακαθάριστης Αξίας Γεωργικής Παραγωγής. Η πορεία του ισοζυγίου των αγροτικών προϊόντων, η οποία βελτιώνεται μετά την έναρξη της πρόσφατης οικονομικής κρίσης λόγω της αύξησης των εξαγωγών και της σταθεροποίησης των εισαγωγών, αποτελεί έναν ακόμη θεματικό άξονα της μελέτης τους. Η παρουσίαση της πορείας των βασικών προϊόντων και κλάδων της ελληνικής γεωργίας καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης. Το σκληρό σιτάρι, το βαμβάκι, η ελιά, το λάδι, η μηλιά, η ροδακινιά, η πορτοκαλιά περιλαμβάνονται στα υπό μελέτη προϊόντα, ενώ μια ξεχωριστή ανάλυση επιχειρείται για τον κλάδο της αιγοπροβατοτροφίας. Οι συγγραφείς ακολουθούν παρόμοια δομή για κάθε προϊόν διερευνώντας αρχικά την εξέλιξή του σε παγκόσμιο επίπεδο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη συνέχεια εξετάζουν την πορεία των προϊόντων στην Ελλάδα εστιάζοντας σε κάποιους βασικούς θεματικούς άξονες, όπως για παράδειγμα τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων, καθώς επίσης και στην οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα των καλλιεργειών. Ο Τσιμπούκας και ο Νέλλας προσφέρουν μια πλήρη εικόνα του αγροτικού τομέα κατά την τελευταία δεκαετία. Θεωρώ πως θα είχε ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον η επισκόπηση των δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής γεωργίας από την εφαρμογή της ΚΑΠ και μετά, προκειμένου να αποτυπωθεί η επιρροή της στην εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να αντιληφθούμε αν τα προϊόντα που αποτελούν σήμερα τον πυλώνα της αγροτικής οικονομίας, είχαν την ίδια παρουσία μέσα στις δεκαετίες εξετάζοντας παράλληλα τις τυχόν μεταβολές που σημειώθηκαν.

Στην τρίτη μελέτη του τόμου ο Σέρκος Χαρουτουγιάν σκιαγραφεί το μέλλον της ελληνικής γεωργίας στηριζόμενος σε δυο κεντρικούς θεματικούς άξονες. Σε ένα πρώτο επίπεδο αναλύει το ευρύ φάσμα των προκλήσεων που αντιμετωπίζει ο πρωτογενής τομέας της χώρας. Ο συγγραφέας κατηγοριοποιεί τις προκλήσεις στη βάση

των γενεσιουργών τους αιτίων. Τα πολιτισμικά, κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά αίτια αποτελούν τις τέσσερις κατηγορίες που διερευνά ο συγγραφέας. Η διατήρηση και αξιοποίηση της βιοποικιλότητας, η συντήρηση του παραδοσιακού αγροτικού τοπίου, η αντιμετώπιση του πολυκερματισμού του κλήρου και της ηλικιακής γήρανσης των αγροτών, η επισιτιστική επάρκεια αποτελούσαν κάποιες από τις σημαντικότερες προκλήσεις. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο ο συγγραφέας αναφέρεται στην ανάγκη αύξησης της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού τομέα, την αξιοποίηση όλων των συνιστωσών της παραγωγικής διαδικασίας, τη χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, την κλιματική αλλαγή και τον προσδιορισμό των οικοσυστημικών υπηρεσιών στη γεωργία. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ο συγγραφέας παρουσιάζει τις προοπτικές ανάπτυξης του αγροτικού τομέα, οι οποίες είναι ασφαλώς άρρηκτα συνδεδεμένες με τους ευρύτερους στόχους της ΚΑΠ. Σύμφωνα με τον Χαρουτουσιάν, η ελληνική γεωργία θα έπρεπε να στραφεί στη δημιουργία συνεργατικών οχημάτων διαχείρισης της γης, στην εκμετάλλευση της αγροτικής βιοποικιλότητας μέσα από τη θεσμική κατοχύρωση των εγχώριων ποικιλιών, στην παραγωγή, πιστοποίηση και εμπορία προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία, καθώς επίσης και στην υιοθέτηση των αρχών της κυκλικής οικονομίας. Η αγροτική ανάπτυξη θα μπορούσε επίσης να επιτευχθεί μέσα από την ηλικιακή ανανέωση των αγροτών, την αξιοποίηση των τεχνολογικών καινοτομιών, τη χρησιμοποίηση νέων χρηματοδοτικών εργαλείων και τη δημιουργία ενός πληροφοριακού συστήματος που θα προσφέρει στους αγρότες λύσεις στα διάφορα προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια της καλλιεργητικής διαδικασίας. Η ανάπτυξη φιλικών προς το περιβάλλον υποδομών, η εκπόνηση και υλοποίηση εγχειριστικών έργων που θα συνέβαλλαν στη μείωση της χρήσης του νερού και την αύξηση της παραγωγικότητας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, η εισαγωγή καλλιεργειών συμβατών με τις νέες κλιματικές συνθήκες και η μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου αποτελούν κάποια από τα μέτρα που θα βοηθούσαν στην αντιμετώπιση των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο παρουσιαζόμενος εδώ συλλογικός τόμος αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην κατανόηση των δομών και των ιστορικών μετασχηματισμών της ελληνικής υπαίθρου. Προσφέρει πανοραμική εικόνα της πορείας του αγροτικού τομέα από τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τις μέρες μας. Θα ήταν ίσως δόκιμο να υπάρξει εκτενέστερη ανάλυση για τις επιπτώσεις της εφαρμογής της ΚΑΠ, καθώς η πρώτη μελέτη εκτείνεται μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ενώ η δεύτερη επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην τελευταία δεκαετία. Σε κάθε περίπτωση θεωρώ πως ο συλλογικός τόμος αναδεικνύει τη διαχρονική συμβολή του πρωτογενούς τομέα στην κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της χώρας παρουσιάζοντας παράλληλα τις προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει η ελληνική γεωργία, και τις προοπτικές ανάπτυξής της στο μέλλον. Παρά τα διαφορετικά σημεία στα οποία εστιάζουν, οι τρεις μελέτες συνιστούν μέρος ενός συνεκτικού συνόλου που φωτίζει σε μεγάλο βαθμό τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία της ελληνικής γεωργίας κατά τη διάρκεια μιας πολύ μακράς περιόδου.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ-ΔΗΜΑΚΗΣ